IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 24. Issue 01. Oktabr, 2026

SALJUQIYLAR DAVLATINING SIYOSIY TUZILISHI VA BOSHQARUV TIZIMINING SHAKLLANISHI (XI–XII ASRLAR)

Baxromova Dildora Ibrohimjon qizi
Toshkent kimyo xalqaro universitetni
Namangan filiali
Tarix yo'nalishi, 3-kurs talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23597971

Annotatsiya. Ushbu maqolada XI–XII asrlarda Saljuqiylar davlatining siyosiy tuzilishi va boshqaruv tizimining shakllanishi tarixiy-tahliliy jihatdan o'rganiladi. Tadqiqot davlat boshqaruvida sulton hokimiyati, vazirlik instituti, iqto' tizimi va harbiy-ma'muriy tuzilmaning o'zaro munosabatini yoritishga qaratilgan. Tahlil shuni ko'rsatadiki, Saljuqiylar o'z davrining eng murakkab va samarali boshqaruv modellaridan birini yaratgan bo'lib, bu model keyingi Sharq davlatchiligiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Maqola faqat yozma manbalar va ilmiy adabiyotlar tahlili asosida qurilgan.
Kalit so'zlar: Saljuqiylar, siyosiy tuzilish, boshqaruv tizimi, sulton hokimiyati, iqto', vazirlik, XI–XII asrlar, Markaziy Osiyo, Yaqin Sharq, o'rta asrlar davlatchiligi.

Аннотация. В данной статье исследуется формирование политического устройства и системы управления государства Сельджукидов в XI–XII веках в историко-аналитическом аспекте. Исследование направлено на освещение взаимосвязи между властью султана, институтом визирства, системой икта' и военно-административной структурой в государственном управлении. Анализ показывает, что Сельджукиды создали одну из наиболее сложных и эффективных моделей управления своей эпохи, оказавшую значительное влияние на последующую государственность Востока. Статья построена исключительно на основе анализа письменных источников и научной литературы.
Ключевые слова: Сельджукиды, политическое устройство, система управления, власть султана, икта', визирство, XI–XII века, Центральная Азия, Ближний Восток, средневековая государственность.

Abstract. This article examines the formation of the political structure and governance system of the Seljuk state in the eleventh and twelfth centuries from a historical-analytical perspective. The study focuses on elucidating the interrelationship between sultanic authority, the institution of the vizierate, the iqta' system, and the military-administrative structure within state governance. The analysis demonstrates that the Seljuks created one of the most sophisticated and effective governance models of their era, which exerted a profound influence on subsequent Eastern statecraft. The article is based exclusively on the analysis of written sources and scholarly literature.
Keywords: Seljuks, political structure, governance system, sultanic authority, iqta', vizierate, eleventh–twelfth centuries, Central Asia, Middle East, medieval statecraft.

KIRISH

O'rta asrlar Sharq tarixi kontekstida Saljuqiylar davlati o'zining kengligi, davomiyligidagi ichki barqarorligi va boshqaruv tizimining nisbiy mukammalligi bilan alohida o'rin egallaydi. XI asrning o'rtalarida, ya'ni 1055 yilda Bag'dodni egallagan Tuğrul-bek rahbarligida shakllanib chiqqan bu imperiya, o'z cho'qqisida Xurosondan Anatoliyagacha, Qozvindan Yemenning bir qismigacha bo'lgan ulkan hududlarni qamrab olgan [1]. Tarix fanida Saljuqiylar davlatchiligini o'rganish masalasi faqat siyosiy tarixga oid emas, balki o'rta asrlar islom davlat nazariyasining amaliyotga tatbiqi nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu davlatning siyosiy tuzilishi bir tomondan ko'chmanchi turk an'analari, ikkinchi tomondan esa Abbosiylar xalifaligi va Somoniylar davlatchiligi merosiga tayanib, o'ziga xos sintetik model sifatida vujudga kelgan [2]. Ushbu maqolaning maqsadi XI–XII asrlarda Saljuqiylar davlatining boshqaruv tizimi qanday shakllanganini, uning asosiy institutlari — sulton hokimiyati, vazirlik, iqto' va harbiy ma'muriyat — o'zaro qanday munosabatda bo'lganini yoritib berish hamda mazkur tizimning tarixiy ahamiyatini ilmiy tahlil qilishdan iborat.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Ushbu tadqiqot tarixiy-taqqosiy va tarixiy-tahliliy metodlar asosida qurilgan bo'lib, o'rta asr manbalar va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar to'plami asosini tashkil etadi. Asosiy manba bazasi sifatida Nizom ul-Mulkning "Siyosatnoma" asari, Ibn ul-Asirning "Al-Komil fi-t-tarix" va Ravandiyning "Rohatu-s-sudur" asarlari, shuningdek zamonaviy sharqshunoslik tadqiqotlari qo'llanilgan [3]. Saljuqiylar davlatchiligini o'rganishda rus sharqshunosi V. V. Bartoldning klassik asarlari muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi — u ilk bor turkiy va forsiy an'analarning mazkur davlat tizimiga ta'sirini tizimli tahlil qilgan [4]. O'zbek tarixshunosligi doirasida esa R. G'. G'ulomovning Markaziy Osiyo o'rta asr tarixi bo'yicha tadqiqotlari, shuningdek, O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasida o'rin olgan ilmiy maqolalar muhim manba hisoblanadi [5]. Xorijiy adabiyotlar orasida C. E. Bosworthning Saljuqiylar siyosiy tarixi bo'yicha monografiyasi, Ann K. S. Lambtonning Eron va islom dunyosidagi yer mulki va davlat boshqaruvi masalasiga bag'ishlangan asari, hamda A. K. S. Lambton va H. Busse tomonidan yozilgan "Iqta'" maqolasining "Islom Ensiklopediyasi"dagi nashri alohida ahamiyat kasb etadi [6; 7; 8]. Mazkur manbalar yig'indisi tadqiqotchiga Saljuqiylar boshqaruv tizimini ko'p qirrali va ko'p manbali tarzda tahlil qilish imkonini beradi, zero bu davlatning o'zi ham ko'p etnik va ko'p madaniyatli tuzilmadan iborat bo'lgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Saljuqiylar davlatining siyosiy tuzilishi o'zining asosiy xususiyati jihatidan ikki qutbli hokimiyat modeliga asoslangan: bir tomondan turkiy sulton — harbiy va dunyoviy hokimiyatning mutlaq egasi, ikkinchi tomondan esa xalifa — diniy legitimlik manbai sifatida. Ushbu munosabat amalda Saljuq sultonlarining hokimiyatini islom huquqiy asosida rasmiylashtirish vositasiga aylangan, sultonlar esa o'z navbatida xalifalikni harbiy himoya ostiga olgan [1]. Mazkur model Saljuqiylarga keng diniy va siyosiy legitimlik bergan, bu esa imperiyaning uzoq vaqt barqaror bo'lib turishiga asos yaratgan. Biroq bu legitimlik mexanizmi bir vaqtning o'zida sultonlik hokimiyatining cheklanishi xavfini ham o'z ichiga olgan, zero har qanday siyosiy qaror xalifa

roziligini talab qilishi mumkin edi. Shu sababli Saljuqiylar, ayniqsa Alp Arslon va Malikshoh davrida, xalifalik bilan munosabatni ehtiyotkorona muvozanat siyosati asosida olib borgan [2].

Boshqaruv tizimining ikkinchi asosiy ustuni vazirlik instituti edi. Nizom ul-Mulk (1018–1092) — Malikshoh davrining buyuk vaziri — nafaqat amaliy davlat boshqaruvini tashkil etgan, balki o'zining "Siyosatnoma" asarida to'laqonli davlat boshqaruvi nazariyasini ishlab chiqqan [3]. Nizom ul-Mulk rahbarligida vazirlik idorasi markaziy byurokratiyaning asosiga aylandi: u divan (idora) tizimini tartibga soldi, davlat xazinasini boshqaruvni optimallashtirdi va viloyat hokimlarini nazorat qiluvchi mexanizmlar joriy etdi. Bartoldning ta'kidlashicha, Nizom ul-Mulk aslida davlatni sultonga emas, o'ziga bo'ysundirishga harakat qilgan va bu uning vazirlik davrini ham Saljuqiylar tarixidagi eng samarali, ham ichki ziddiyatlarga boy davr sifatida belgilaydi [4]. Vazirlik instituti Saljuqiylar davlatiga forsiy ma'muriy madaniyatning beverita davomi bo'ldi — sobiq Somoniy va G'aznaviy byurokratiyasining tajribasi va an'anasi yangi turkiy sultonga xizmat qila boshladi.

Saljuqiylar boshqaruvining uchinchi muhim unsuri iqto' tizimi edi. Iqto' — bu harbiy xizmat evaziga beriladigan yer ajratmasi bo'lib, mahalliy daromad undirish huquqi bilan birgalikda taqdim etilar edi [8]. Bu tizim bir vaqtning o'zida ikkita vazifani ado etgan: harbiy zodagonlarni moddiy ta'minlash va katta qo'shin saqlash xarajatlarini markaziy xazinadan yengillashtirish. Lambtonning tadqiqotlari ko'rsatishicha, iqto' nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy vosita sifatida ham faoliyat yuritgan — sulton iqto'larni berish va qaytarib olish orqali viloyat amirlarini o'z nazoratida ushlab turgan [7]. Biroq iqto' tizimining salbiy oqibati ham mavjud bo'lgan: vaqt o'tishi bilan iqto' egalari o'z hududlarida tobora mustaqil kuch sifatida shakllanib bora boshlagan va bu XII asrning ikkinchi yarmida imperiyaning parchalanishiga zamin hozirlagan. Shu ma'noda iqto' tizimi Saljuqiylar davlatining ham kuchi, ham zaif nuqtasi bo'lgan.

Harbiy tuzilish masalasida Saljuqiylar ikki komponentli armiyaga tayanganlar: ko'chmanchi turkman qo'shinlari va gulom — ya'ni xarid qilingan yoki asirlikdan olingan harbiy qullar asosidagi professional gvardiya [6]. Bosworthning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, gulom tizimi Saljuqiy sultonlarga turkman amirlari ta'siridan nisbatan mustaqil harbiy kuch saqlab qolish imkonini bergan [6]. Bundan tashqari, Saljuqiylar boshqaruv tizimida shahristonlar va viloyatlar darajasidagi shaxna — harbiy gubernator lavozimi ham muhim rol o'ynagan: shaxna shaharlardagi tartibni saqlagan, garnizonni boshqargan va markaziy hokimiyat nomidan nazorat vakolatini amalga oshirgan [5]. Shunday qilib, Saljuqiylar boshqaruv tizimi o'z mohiyatiga ko'ra harbiy-ma'muriy sintez edi: harbiy kuch va byurokratik boshqaruv bir-birini to'ldirgan va bir-biri bilan raqobatda bo'lgan.

XULOSA

Saljuqiylar davlatining XI–XII asrlardagi siyosiy tuzilishi va boshqaruv tizimi o'rta asrlar Sharq davlatchiligining noyob namunasidir. Bu davlat o'z asosida turkiy ko'chmanchi an'analar, forsiy byurokratik madaniyat va islom siyosiy nazariyasini muvaffaqiyatli birlashtira oldi. Sulton hokimiyati, vazirlik instituti, iqto' tizimi va harbiy tuzilmaning o'zaro munosabati murakkab, lekin bir muncha barqaror muvozanatni tashkil etgan. Nizom ul-Mulk siymosida bu tizim o'zining yuqori amaliy va nazariy ifodasiga erishgan. Biroq iqto' tizimining vaqt o'tishi bilan markazlashtiruvchi kuchdan parchalovchi kuchga aylanishi, shuningdek viloyat amirlarining tobora mustaqillashib borishi XII asr oxirida imperiyaning inqirozga yuz tutishini taqozo etdi.

Saljuqiylar davlat modeli o'zidan keyingi — Anatoliya Saljuqiylari, Xorazmshohlar, Ayyubiylar va Usmoniylar kabi davlat tuzilmalariga bevosita ta'sir ko'rsatgan va bu ma'noda islom davlatchiligi tarixida uning ahamiyati beqiyos bo'lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Busse H. Iran under the Buyids // The Cambridge History of Iran. Vol. 4. — Cambridge: Cambridge University Press, 1975. — S. 250–304.
2. Cahen C. The Turkish Invasion: The Selchükids // A History of the Crusades. Vol. 1. — Madison: University of Wisconsin Press, 1969. — S. 135–176.
3. Низом ул-Мулк. Сиёсатнома (Сийар ал-мулук) / Пер. с перс. Б. Н. Заходера. — М.: Издательство восточной литературы, 1949. — 378 с.
4. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения. Т. 1. — М.: Наука, 1963. — 763 с.
5. G'ulomov R. G'. O'rta asrlar Markaziy Osiyo tarixi. — Toshkent: Fan, 1987. — 320 b.
6. Bosworth C. E. The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994–1040. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 1963. — 331 p.
7. Lambton A. K. S. Landlord and Peasant in Persia. — Oxford: Oxford University Press, 1953. — 459 p.
8. Lambton A. K. S. Iqta' // Encyclopaedia of Islam. 2nd ed. Vol. III. — Leiden: Brill, 1971. — P. 1088–1091.
9. Агаджанов С. Г. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI–XII вв. — М.: Наука, 1991. — 303 с.
10. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 9-jild: "Saljuqiylar" maqolasi. — Toshkent: O'zME, 2005. — B. 174–177.